

Вимушені переселенці: вчора, сьогодні, завтра

автор статті

*директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи
академік НАН України Елла Марленівна Лібанова*

*Усе завжди закінчується добре. Коли щось
закінчилося погано, отже, це ще не кінець.*

Пауло Коельо

Серед усієї безлічі економічних, політичних, військових проблем, які змушена розв'язувати Україна, особливе місце посідають проблеми тих людей, які не з власної волі змушені були залишити свої домівки, часто зруйновані й розорені, залишити таку-сяку роботу, що забезпечує нехай мінімальний, але стабільний рівень життя, і виїхати в нікуди. Навіть ті, хто має родичів і знайомих, спроможних і готових допомогти, не можуть розраховувати на нескінченно тривалу підтримку. Так чи інакше, треба вирішувати проблеми житла, працевлаштування, садка або школи для дітей, лікування для хворих і старих. І найголовніше – більшість не має уявлення про своє майбутнє.

Нині держава й волонтери (честь їм і хвала!) розв'язують невідкладні, вкрай нагальні проблеми – як вивезти, де розмістити, як нагодувати. І це, звичайно, правильно. Під час пожежі слід її гасити, а не розмірковувати, як переставити меблі. Але хтось повинен думати й про відновлення палаючого будинку. Інакше ми всі опинимося на величезному згарищі.

Учора

Над причинами вразливості й сприйнятливості жителів Донбасу (мається на увазі Донецька і Луганська області) і Криму до різноманітних запевнень у тому, що саме життя в суверенній державі Україна – основне джерело всіх їхніх лих: безробіття, розбитих доріг, застарілої структури економіки, закритих підприємств, бідності тощо, ще довго сушитимуть голови і політологи, і соціологи, і психологи. Однак слід визнати, що тут завжди були дуже сильні проросійські, точніше навіть прорадянські, настрої. Більшість жителів ніколи не ототожнювали себе з населенням України, а, навпаки, завжди бачили й підкреслювали свою «особливість». І річ навіть не в мові спілкування – російською традиційно говорять і харків'яни, і кияни, і запоріжці, і одесити. Річ у тім, що радянські офіцери, яких чимало оселилося в Криму, завжди сприймали себе громадянами СРСР, визнаючи Росію його правонаступницею. А Донбас заселений здебільшого робітничим

класом, який завжди був гордістю радянської держави. Ще в ті часи з'явилася теза про те, що Донбас годує мало не всю країну, а вже всю Україну – напевно.

У 1991-му вони повірили в те, що життя в незалежній Україні буде багатим і ситим, що в них завжди буде добре оплачувана робота, і що тільки слабкість центральної (тоді московської) влади не дає такій розвиненій республіці, яка володіє і потужною індустрією, і найкращими у світі чорноземами, добре жити. Розпад СРСР супроводжувався втратою заощаджень, досить чималих у небідних жителів Донбасу й Криму, розривом багатьох зв'язків і крахом промисловості, насамперед вугільної і машинобудівної. І хоча за наступні два десятиліття на підтримку промисловості саме Донбасу пішли десятки мільярдів доларів, це принесло небагато користі простим робітникам. Досить сказати, що зростання заробітної плати протягом останнього десятиліття помітно відставало від середньоукраїнських показників (за даними Держстату України): у Донецькій області середня легальна зарплата з урахуванням інфляції зросла на 156,2%, у Луганській – на 159,4, а загалом по Україні – на 183,6% (у Криму – на 166,8%).

У регіоні, особливо в невеликих монофункціональних містах, важко знайти роботу – великі підприємства скорочують свій попит на робочу силу, а малий і середній бізнес, який теоретично міг хоча б частково забезпечити населення робочими місцями, слабо розвинений навіть порівняно з іншими областями, не кажучи вже про європейські країни. На цьому тлі поширилася напівлегальна а то й нелегальна зайнятість у так званих копанках, де умови й охорона праці не витримують жодної критики, а зарплати ні на що не вистачає.

Сформувався чітке неприйняття української влади й української політики, а союз з Росією почали сприймати як повернення в СРСР, до високих зарплат, до доступних соціальних благ, до високого соціального статусу. Причому ностальгія за радянськими часами якимось незбагненим чином передалася молоді. У результаті склалися дві суто регіональні спільноти – жителі Криму і жителі Донбасу – з ментальністю, стереотипами й поведінкою радянської людини. За наявних відмінностей (кримчани набагато активніші в економічному плані) в обох спільнотах, як і раніше, надзвичайно розвинені патерналістські очікування, причому вони рівною мірою стосуються і держави, і власника (директора) підприємства.

Цим уміло користувалися так звані регіональні еліти, передусім донбаська, формуючи культ сильної особистості, яку «ніхто не ставив на коліна». У процесі приватизації відбулося зрощування інтересів компартійних функціонерів, директорського корпусу й криміналітету.

Це зумовило не тільки специфічний розподіл і перерозподіл власності, а й значну криміналізацію суспільства. Потужним інструментом впливу на центральну українську владу, важелем захисту інтересів цих регіональних еліт стали високоорганізовані, згуртовані й добре керовані шахтарі. Саме виступи шахтарів неодноразово приводили до зміни найвищих посадовців у Києві.

Доволі тривале домінування Партії регіонів на політичній арені країни у поєднанні із впливом шахтарських виступів зміцнило переконаність жителів Донбасу у своїй видатній ролі й значенні для України. Цим великою мірою і пояснюється масова підтримка тези про те, що після зміни влади на початку 2014 року «Донбас не чують».

Поступово сформувалася досить дивна картина цілковитої невідповідності соціальних параметрів розвитку регіону економічним.

Кількісні параметри розвитку Донбасу виглядають цілком переконливо для аргументації пріоритетної ролі саме цього регіону у промисловому розвитку країни, у формуванні експортного потенціалу тощо. При цьому різниця між доходами й витратами перевищує 25 млрд грн, і це не враховуючи дотацій Пенсійному фонду.

Звернення до якісних показників ілюструє теза про те, що економічний потенціал абсолютно не використовується на благо населення. Жителі Донбасу менш освічені, при меншому ризику бідності незаможні верстви значно більше страждають від нестачі коштів, нарешті, вони значно раніше помирають, ніж населення України загалом.

Донбас у цифрах

Кількісні характеристики

- Територія — 53,2 тис. кв. км, або 8,8% загальної території країни.
- Населення — 6,6 млн чол., тобто 14,5% населення країни.
- Валовий регіональний продукт у фактичних цінах — 229,5 млрд грн, тобто 15,7% ВВП країни (2012 рік).
- Обсяг реалізованої промислової продукції — 273,5 млрд грн, тобто 24,6% загального обсягу реалізації (2012 рік).
- Обсяг прямих іноземних інвестицій — 4,0 млрд дол. США, тобто 7,5% загального обсягу інвестицій.
- Експорт товарів і послуг — 16,7 млрд дол. США, тобто 21,4% сукупного експорту країни.
- Соціальна допомога — 54,0 млрд грн, тобто 17,9% загальних витрат країни (2013 рік).
- Внески на загальнообов'язкове соціальне страхування — 2,6 млрд грн, тобто 16,3% загальних надходжень по країні (2013 рік).

Якісні характеристики

- Середня тривалість життя — 70,4 року (по Україні загалом — 71,4 року).
- Імовірність померти у віці 40–60 років — із кожної тисячі 40-річних чоловіків до 60 років не доживають 263 (загалом по Україні — 238)
- Питома вага осіб з повною вищою освітою серед працюючих — 28,8% (загалом по Україні 36,2).
- Рівень бідності (показує частку населення, чиє щомісячне споживання за вартістю — нижче за прожитковий мінімум) — 18,6% (загалом по Україні 19,8).
- Глибина бідності (показує, наскільки споживання бідних верств населення нижче за прожитковий мінімум) — 22,2% (загалом по Україні 20,3).

Звичайно, далеко не всі жителі регіону настільки чітко розуміють, по-перше, те, що вони живуть гірше, ніж населення більшості інших областей України, а по-друге, чим це викликано. Схоже, що більшість щиро вірить у те, що їхні проблеми викликані не, м'яко кажучи, недобросовісністю місцевої влади і власників підприємств, а виключно прорахунками центральної влади.

Тісні зв'язки більшості підприємств з Росією у поєднанні з жорсткою позицією її керівництва з приводу можливої асоціації України з ЄС сприяли посиленню проросійських настроїв. Робітники закономірно злякалися того, що продукція їхніх підприємств виявиться нікому не потрібною, що призведе до масових простоїв, банкрутств і безробіття. Передусім цим пояснюється те, що Схід (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська й Харківська області) виявився єдиним регіоном країни, де прихильників вступу України в ЄС менше, ніж прихильників вступу в Митний союз (35,2 vs 46,8%); загалом по Україні 66,7 і 19,5% відповідно (дані Центру Разумкова).

Свою роль відіграли і домінування російських ЗМІ, і позиція регіональних еліт, і анексія Криму, що передувала подіям на Донбасі. Її безкровність, значне підвищення пенсій і зарплат у бюджетній сфері, агресивна пропаганда зумовили масові очікування безболісного переходу Донбасу під протекторат Росії (чи то безпосереднім входженням у склад федерації, чи то створенням незалежної республіки на кшталт Абхазії і Південної Осетії). Навряд чи населення вдалося б до збройних дій без активної підтримки ззовні, але воно й не дуже демонструвало свою підтримку зусиллям Києва стабілізувати обстановку.

Революція гідності, що докорінно змінила не тільки склад владних структур, а й зовнішньополітичний вектор, відіграла роль спускового механізму, але аж ніяк не була причиною заворушень.

Прагнення відособленості, аж до автономії, як наголошують соціологи, відображає в Україні не так усвідомлені політичні інтереси, як своєрідну реакцію дистанціювання на прихід до влади в Києві представників політичних сил, яких регіональна спільнота сприймає як чужинців. Підтверджує цю тезу динаміка ставлення до регіоналізації жителів різних регіонів України залежно від особи президента країни (2009 р. – президентська каденція В.Ющенко, що асоціюється з західними областями; 2013 р. – президентська каденція В.Януковича, що асоціюється зі Сходом країни).

За даними Інституту соціології НАН України, загалом по країні частка прихильників регіоналізації за чотири роки знизилася з 23,1 до 19,2%. Пояснюється це, найімовірніше, обіцянками В.Януковича привести державу до асоціації з ЄС, які заспокоїли багатьох радикалів. Однак яскраво вираженою виявилася регіональна диференціація настроїв. Значне зростання питомої ваги прихильників регіоналізації України в західних областях (з 8,1% 2009 року до 21,9% – 2013-го) супроводжувалося таким же помітним його скороченням на Сході країни (з 51,0 до 35,2%). Цілком очевидно, що зниження федералістських настроїв серед жителів

східних областей пов'язане саме з їхньою впевненістю в тому, що влада в Києві – «своя». Саме тому такою різкою виявилася реакція на раптову і – чого гріха таїти – не цілком відповідну процедурі зміну центральної влади.

Сьогодні

За даними державних структур, по різні види допомоги звернулися понад 50 тис. людей, переважно матерів з маленькими дітьми. Їх оселили, як правило, в будинках відпочинку або літніх таборах, забезпечили харчуванням, небайдужі українці передають одяг, ліки, іграшки для дітей. Але люди живуть не у квартирах з окремою кухнею, елементарними побутовими приладами й рештою необхідного для сімейного життя. Ні, фізично вони живуть так, як більшість із нас звикли проводити відпустку. А скільки вона може тривати? Навіть у найкращому будинку відпочинку дитині рано чи пізно захочеться тієї їжі, яку мама варить удома. А мамі, коли вона хоч трохи заспокоїться і зрозуміє, що з членами родини, які залишилися в Донецьку, Луганську чи Красному Лучі, відносно все гаразд, захочеться вести нормальний звичний спосіб життя, мати власні гроші, а не сподіватися на допомогу. Але це неможливо в умовах будинку відпочинку. Добре, якщо вдалося влаштуватися працювати там-таки. А якщо ні? А де взяти взуття й одяг на випадок дощу чи похолодання? Чекати, поки хтось із чуйних співгромадян принесе? Та й чи довго можна жити в таких будинках відпочинку? Волонтерські організації обіцяють зо два місяці, на більше в них просто немає грошей. Держава, очевидно, нікого не виселятиме й надалі. Однак за такого скупченого й абсолютно ненормального життя невдоволення практично неминуче. Люди стомляться і почнуть вимагати окреме житло, добре оплачувану роботу тощо. А як усе це забезпечити під час глибокої економічної кризи, багаторазово посиленої фактичною війною?

Спілкуючись із представниками найрізноманітніших верств українського суспільства, важко не помітити відмінності у сприйнятті переселенців з Криму і з Донбасу. Згідно з поширеною думкою, з Криму їдуть ті, хто не може змиритися з російською окупацією, для кого «українскість» означає більше за економічне благополуччя. На відміну від них далеко не всі переселенці з Донбасу так уже прихильні до ідеї єдиної України, не всі справді засуджують і так званий референдум, і всі подальші події. За даними опитування, проведеного Центром Разумкова в червні 2014 року, 26,7% жителів східних областей переконані в тому, що Україна повинна стати федеративною державою, тобто радикалізація настроїв жителів Донбасу справді дуже висока. Природно, вона характерна і для тих, хто нині перебуває в зоні АТО, і для переселенців.

Є і ті, хто, м'яко кажучи, поводить не зовсім адекватно, вимагаючи тільки допомоги й нічого не роблячи самостійно (звичайно, не йдеться про матерів зовсім маленьких дітей). Зрозуміло, люди, які не звикли до самостійності, не можуть змінитися відразу, взявши на себе всю відповідальність за майбутнє своє і своїх близьких. Психологія патерналізму диктує зовсім іншу поведінку й інше кредо:

держава повинна мені забезпечити нове житло, роботу, зарплату, компенсувати матеріальні втрати тощо. До цього додається й реакція на нестерпні умови життя тих, хто залишився в охопленому воєнними діями Донбасі. Не слід переоцінювати нинішнє ставлення жителів звільнених міст – вони раді припиненню вогню, відновленню якихось елементарних умов життя (електриці, воді тощо), але далеко не всі щиро й глибоко змінили своє ставлення до України. Повною мірою це стосується і тих, хто покинув Донбас. Навіть волонтери, які ризикують своїм життям для евакуації цих людей, зауважують, що приблизно половина досі розраховує на перемогу «ДНР»-«ЛНР». Природна щирість, невміння й небажання приховувати свої думки, не завжди приємні для оточуючих, часто провокують неприємні ситуації.

Говорячи ж про жителів регіонів, які прийняли переселенців, потрібно відзначити і співчуття, і бажання допомогти. Звичайно, таке ставлення не повсюдне. Наприклад, родичі безпосередніх учасників АТО часто менш доброзичливі. Та й важко звинувачувати людей, чиї близькі щохвилини ризикують життям на Донбасі, у відсутності симпатії до тих, хто звідти виїхав, залишивши своїх чоловіків воювати на боці противника.

Є й інші ризики, так чи інакше пов'язані з війною та величезними витратами на її проведення, а в подальшому – на відновлення регіону. Поки що на хвилі патріотизму люди звертають мало уваги на зростання цін, тарифів, на те, що пенсії і зарплати заморожено. А що буде восени?

Уже зараз помітні паростки поділу на «НАС» і «ІХ». Насправді не має жодного значення, хто до якої групи належить. Важливо те, що жителі Донбасу щиро переконані в тому, що їх не чують, жителі Криму – у тому, що їх «здали», а жителі інших регіонів – у тому, що принаймні перші в масі своїй не є українськими патріотами і самі обрали свою долю.

Завтра

Перспективи відновлення української державності в Криму досить туманні, отже, настільки ж туманні перспективи повернення туди 12 тисяч тих, хто залишив півострів. Понад те, цілком імовірним уявляється додатковий від'їзд, наприклад, сімей учителів української мови та історії. Можлива й свідомо зміна етнічного складу населення Криму російською владою, яка змусить переїжджати на материкову частину України кримських татар та етнічних українців. Однак більшість цих людей, імовірно, буде готова – і психологічно, і фізично – переселятися в сільську місцевість і займатися там або аграрною працею, або викладати в школі.

Набагато складнішою уявляється доля переселенців з Донбасу, причому у зв'язку з цілим комплексом обставин. Уже сьогодні ясно, що багато хто не збирається повертатися, не бажаючи жити поруч із тими, хто підтримував ворогів Української держави або, тим паче, воював проти неї. На жаль для Донбасу, це найбільш освічені, самостійні й незалежні люди, які зуміли в дуже непростих

(навіть за українськими мірками) умовах створити й вести власний бізнес. Ця група вже більшою чи меншою мірою адаптована до життєвих змін і цілком економічно і соціально інтегрована. Принаймні настільки, наскільки це можливо. І вже у всякому разі ці люди не вимагають (та й не чекають) допомоги від держави.

Однак більшість переселенців, звичайно, планують повернутися після того, як військові наведуть порядок і війна закінчиться. Принаймні цього хочуть ті, у кого вціліло житло. Однак завершенням АТО все не закінчиться.

По-перше, потрібно забезпечити максимальну участь жителів Донбасу в наступних парламентських виборах, а для цього має бути партія, в якій вони побачать виразників своїх інтересів. Нині важко сказати, чи є така партія або ж її треба створювати і, відповідно, вносити зміни до законодавства про вибори, але без адекватного представництва жителів бунтівного регіону у вищому законодавчому органі країни говорити про їх інтеграцію абсолютно безперспективно. Згідно з опитуванням, проведеним групою «Рейтинг» у червні 2014 року, 40% жителів Донбасу не взяли б участь у виборах до Верховної Ради за умови, якби вони відбулися наступного тижня. Для порівняння: у Харківській області так налаштовані 33% жителів, у Дніпропетровській і Запорізькій – 19, а, наприклад, у Києві – 10%. Але річ навіть не в тому, що розчаровані жителі Донбасу не підуть на вибори, що помітно знизить легітимність їхніх результатів, – неминуче довгострокове вогнище невдоволення, у яке буде кому підкидати дрова.

Звичайно, потрібно забезпечити чесність і прозорість фінансування партій, доходів кандидатів тощо. Але це завдання ЦВК, і нехай вона їх вирішує.

На жаль, лунають емоційні заклики до насильницького позбавлення громадянства і навіть висилки за межі України тих, хто активно підтримував сепаратизм і тероризм. Якби наша влада, включаючи парламент, втративши розум і почуття реальності, юридично оформила таке рішення, то це відразу перетворило б Україну на диктаторську державу, а ніяк не на те, що декларує своєю метою членство в ЄС. Відповідність європейським цінностям і європейським принципам передбачає, у тому числі, й повагу до прав кожного. Не можна ігнорувати й неодноразові запевняння президента в амністії всіх сепаратистів, на чиїх руках немає крові.

По-друге, необхідно провести всеосяжні місцеві вибори, оскільки влада значної частини міст і районів скомпрометувала себе підтримкою сепаратизму. Є, щоправда, сумніви в тому, що оберуть чесніших, патріотичніших. Ясно, що не обійтися без десепаратизації, тобто примусового відторгнення від влади всіх, хто заплямував себе зв'язками з терористами та сепаратистами. На відміну від процедури люстрації, для якої ще не вироблено ефективних критеріїв, з десепаратизацією усе більш-менш ясно – в епоху Інтернету й глобального поширення соціальних мереж приховати підтримку сепаратизму чиновниками практично неможливо. Досить створити відповідну групу (при АП або ВРУ) і широко сповістити населення про те, що вона уповноважена акумулювати й

передавати правоохоронним органам інформацію про чиновників. Відомості (фото, показання свідків і т.п.) линути потіком. Важливо тільки, щоб амністія, запропонована рядовим громадянам, які не заплямували себе кров'ю, не поширювалася на чиновників, які претендують на будь-яку посаду у владі або обіймали її в минулому. Найменша підтримка тероризму (сепаратизму) має стати основою для насильницького відторгнення від будь-якої діяльності в органах місцевого самоврядування або державної влади. Повною мірою ця теза стосується викладачів (вихователів) дошкільних, шкільних, середніх і вищих професійних навчальних закладів. В Україні наразі ще ніхто не скасовував Кримінального кодексу, яким передбачено відповідальність, зокрема, за заклики до повалення державної влади та тероризм. Якщо порушення закону означатиме неминучість покарання, і це покарання буде поширюватися на всіх без винятку, ситуація так чи інакше розв'яжеться.

У контексті реформи адміністративно-територіального устрою лунають пропозиції про часткове (повне) розділення територій Донецької та Луганської областей між Харківською та Дніпропетровською. Аргументуються вони тим, що таке рішення в короткостроковій перспективі поліпшить керованість, а в довгостроковій – спростить зміну ментальності населення тих районів Донбасу, які тяжіють до Слобожанщини та Центральної України. Насправді, саме через відданість жителів північних районів Луганської області українській ідеї там і не реалізовані ідеї сепаратизму, тож у цьому сенсі зміна обласного поділу нічого не дасть. Зате це неминуче буде сприйняте як покарання жителями іншої частини регіону. Ми хочемо отримати синдром Варшавського повстання ХІХ століття? Що ще має відбутися, щоб основна маса українців сприйняла кредо геніального француза Марі Франсуа Аруе Вольтера: «Я не поділяю Ваших переконань, але готовий померти за Ваше право їх висловлювати»? Цілком можливо, що з виборами місцевої влади варто й почекати, принаймні до стабілізації ситуації, запровадивши до того часу щось на кшталт прямого президентського управління. Резон у таких пропозиціях є – спочатку порядок, а потім вибори. Має ж досвід Афганістану й Іраку чогось навчити світове співтовариство. Однак у кожному разі вибори проводити потрібно, на умовах прозорості та десепаратизації.

По-третє, треба відновлювати зруйновані будинки, дороги, підприємства. І якщо з об'єктами соціальної інфраструктури усе більш-менш зрозуміло – дороги, житло, дитячі садки, школи, лікарні однозначно потрібні, – то перспективи відновлення підприємств видаються не такими однозначними.

Те, що економіка Донбасу давно потребувала кардинальної реконструкції, не викликає жодних сумнівів. І річ навіть не в тому, наскільки рентабельне те чи інше виробництво. Потрібно змінювати економічну структуру регіону, робити її більш сучасною, орієнтованою не на видобування руди, вугілля чи виробництво напівфабрикатів, а на виготовлення кінцевого продукту з високою часткою доданої вартості. Звичайно, це завдання не тільки держави; її роль зводиться переважно до

формування досить привабливих умов і правил гри, можливо навіть більш привабливих, ніж на іншій території країни. А все інше має зробити бізнес. Та тільки де цей новий бізнес візьме робочу силу? Населення Донбасу і менш освічене, і орієнтоване зовсім на інші, досить застарілі, види діяльності. Навряд чи не зовсім розвинена людина зможе працювати там, де потрібна досить висока й досить специфічна кваліфікація. Виходить, треба думати про швидку підготовку (перепідготовку) кадрів. Звичайно, можуть приїхати фахівці з Дніпропетровської, Черкаської, Харківської чи Львівської областей. Але тоді виникне загроза безробіття для тих, хто через відсутність необхідної кваліфікації не зможе працювати на цих нових підприємствах.

Першочерговим завданням є будівництво доріг. З одного боку, це створить такі необхідні робочі місця не тільки в будівництві, а й у супутніх галузях, а з іншого – забезпечить можливість населенню працювати й навчатися не тільки у своєму місті чи селищі, а й у сусідніх, з більш розвиненою економікою та більш різноманітним попитом на робочу силу.

Іншими словами, потрібно повернути собі на користь жахливі наслідки воєнних дій і не стільки відновлювати старе, скільки будувати нове.

І тут виникає дилема – вирішувати всі ці завдання централізовано чи передати всі повноваження місцевому самоврядуванню. Звичайно, сама по собі ідея залишати всі податки в регіоні для того, щоб жителі самі визначали, на що їх витратити, видається заманливою. Особливо без урахування економічної реальності.

Сукупні бюджетні витрати регіону перевищують доходи більш ніж на 25 млрд грн на рік. Компенсувати таку суму в регіоні нічим. Припинити дотування, наприклад, вугільної галузі означає не що інше, як масштабне безробіття з усіма наслідками, що звідси випливають: масовою бідністю, необхідністю підтримувати незаможних і безробітних, соціальною напругою тощо. Не можна забувати й про те, що жителі Донбасу споживають товари, вироблені в інших регіонах, отже, різке падіння їхньої купівельної спроможності неминуче запустить ланцюгову реакцію.

Є й проблема пенсіонерів. На Донбасі сконцентровані підприємства зі шкідливими й небезпечними умовами праці, робота на яких дає право на дострокову пенсію. Можна багато дискутувати з приводу доцільності саме такого підходу, але в тих, хто це право «заробив», забирати його не можна. Отже, на Донбасі сьогодні проживає 2,1 млн пенсіонерів (15,7% усіх пенсіонерів країни), і за жодних обставин місцевих внесків у Пенсійний фонд на фінансування їхніх пенсій не вистачить.

Тому — хоче цього хтось чи ні – доведеться розробляти довгострокову стратегію перетворення економіки Донбасу і централізовано її фінансувати.

А передача великої частини повноважень від центральної та регіональної влади на рівень місцевого самоврядування зовсім не означає, що всі місцеві громади відразу стануть самодостатніми – такого немає ніде у світі; скрізь існує

певний перерозподіл бюджетних коштів і, відповідно, дотації місцевим бюджетам так званих «бідних» громад. Сучасне суспільство вимагає від держави дотримання певних соціальних гарантій усім своїм членам незалежно від статі, віку, національності, місця проживання. Це один з базових принципів існування, в тому числі й Європейського Союзу.

Нарешті, **четверте**, і найважче – виховання патріотизму, прийняття основною частиною населення ідеї єдиної України. І цього досягти буде дуже непросто. Як переконати масу дорослих людей, не дуже освічених, котрі погано сприймають інші думки і, як і раніше, орієнтуються на російське телебачення? Звичайно, зміна економічної ситуації робитиме свою справу. Психологія людини, яка має нормальну роботу, сильно відрізняється від психології безробітного. Але потрібно думати і про якість шкільної освіти та виховання, і про можливості дозвілля, і про грамотну пропаганду українських цінностей. Зізнаймося чесно в тому, що досі ми – суспільство, держава, інтелігенція, засоби масової інформації – цим питанням належної уваги не приділяли. Імовірно, позитивну роль може відіграти й організація різноманітних поїздок жителів Донбасу в інші регіони – нехай самі переконуються в тому, що ніхто й ніде не забороняє розмовляти російською мовою, яка ніколи не матиме в Україні статусу державної, нехай бачать інший спосіб життя, іншу архітектуру, іншу природу, нехай спілкуються з іншими людьми.

Донбас не може залишатися якимось анклавом, він повинен, нарешті, перетворитися на частину єдиної України.